

²⁹ Коллективизация сельского хозяйства в западном районе РСФСР (1927–1937). – М., 1968. – С. 246–250.

³⁰ Данилов В.П., Маннинг Р., Виола Л. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово // Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 52.

³¹ РДАСП. – Ф. 17, оп. 26, спр.19. – Арк. 404.

³² Колективізація і голод на Україні... – С. 32–36.

³³ ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 2928. – Арк. 47.

³⁴ Там само. – Оп. 6, спр. 172. – Арк. 234.

³⁵ РДАСП. – Ф. 17, оп. 26, спр. 24. – Арк. 185.

³⁶ Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 658.

³⁷ Колективізація і голод на Україні... – С. 101–102.

Верменич Я.В.

Національна політика більшовиків і опозиція: підґрунтя маневрів навколо українізації 20–30-х рр. ХХ ст.

Повороти у національній політиці правлячої комуністичної партії і пов'язаний з ними феномен українізації найкраще піддаються аналізу в контексті боротьби за владу в ЦК РКП(б)–ВКП(б). Але такий ракурс їх дослідження, ледь намітившись в літературі останніх років існування СРСР, не дістав чомусь належної розробки у пізніших працях з проблем національно-культурної політики більшовиків щодо України.

Тим часом різні стратегії центру в ході здійснення національної реформи досить точно вкладаються в рамки етапів боротьби Сталіна за єдиновладдя на більшовицькому Олімпі і знешкодження ним своїх головних політичних противників — Л. Троцького, Л. Каменєва, Г. Зінов'єва, М. Бухаріна. Тому метою даної статті є дослідження процесу українізації в контексті боротьби за владу в ЦК РКП(б)–ВКП(б).

Впродовж більш як двох з половиною століть Україна була об'єктом посиленої русифікації, і тільки розпад Росій-

ської імперії поклав початок зворотному процесу — проблема українзації постала як політична й культурна. Хоч національні уряди, що виникли у ході Української революції, швидко зійшли з політичної арени, пробудження національної свідомості стало фактом, з яким змушені були рахуватися переконані централісти-більшовики. Жонґлювання гаслами національного самовизначення й реальні політичні кроки у напрямі створення формально суверенних республік допомогли їм відновити зруйновану у ході громадянської війни державну єдність колишньої імперії. Але доля нового державного утворення — Союзу РСР — цілком залежала від здатності центру знайти таку форму взаємовідносин з суб'єктами федерації, яка б задовольняла обидві сторони, і забезпечувала життєздатність централізованого державного організму.

Тривкість Союзу вже з самого початку його існування піддавалася чималим випробуванням, і найбільш сильні прояви опозиційності більшовицький ЦК відчував з боку України. На XII з'їзді партії й особливо під час IV наради ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей стало ясно: спроби Сталіна зосередити майже безмежну владу у новому квазіфедеративному об'єднанні на шттовхуються на серйозний опір з боку українського уряду. М. Скрипник на XI і XII з'їздах РКП(б) емоційно засуджував “єдинонеділимівській потяг” радянських апаратів та їхню “подвійну бухгалтерію”. Х. Раковський не виключав можливості нової громадянської війни, якщо партія не виявить необхідної чуйності й розуміння національного питання¹.

Зіткнувшись із безпрецедентними труднощами у внутрішній політиці, падінням престижу інтернаціональних цінностей, правляча комуністична партія змушена була вдатися до лібералізаційних заходів у національній сфері, зокрема до “коренізації” партійних, радянських, профспілкових апаратів. Національну реформу стимулювала хвороба В. Леніна, яка загострила боротьбу за владу. Фактичний розкол партії в питаннях про роль держави і проф-

спілок у господарському будівництві, ставленні до нової економічної політики, межі централізації і децентралізації зумовлював особливу гостроту політичної боротьби навколо “політики коренізації”.

ХІІ з’їзд РКП(б) виявився етапним не лише тому, що проголосив курс на “коренізацію”, але й тому, що поклав початок гострій внутріпартійній боротьбі навколо шляхів і методів будівництва союзної держави. Досить порівняти акценти у доповіді Сталіна про національні моменти в партійному й державному будівництві з заключним словом з цього питання, щоб помітити істотну різницю. У доповіді — акцент на небезпеці великодержавного шовінізму, який душить усе неросійське, і принаймні словесна турбота про те, “щоб радянська влада в республіках стала зрозумілою й рідною”². У заключному слові — прямі звинувачення на адресу М. Бухаріна і Х. Раковського у тому, що вони “надто роздмухали” значення національного питання, перебільшили його вагу і відтак прогледіли питання про владу робітничого класу.

У перекладі із сталінського “новоязу” це означало нагадування місцевим працівникам, що правляча партія піде напролом, якщо право націй на самовизначення увійде у суперечність із правом робітничого класу (читай: партії) на свою диктатуру. Проведена через півтора місяця після з’їзду ІV нарада ЦК РКП з представниками національних республік і областей показала, що слова генсека не розходяться з ділами. У фокусі уваги на ній опинився вже не великодержавний шовінізм, а “націоналістичне віяння, яке пре в нашу партію на окраїнах”. І хоч головним об’єктом шельмування на нараді був щойно виключений з партії член Наркомнацу РСФРР М. Султан-Галієв, дискусія розгорнулася навколо порушеного представниками України питання про невідповідність форми і змісту в радянській федерації. У властивій йому єзуїтській манері Сталін не зупинився перед тим, щоб свідомо перекрутити позицію України, а Раковського та Скрипника звинуватити у конфедералізмі³.

Чому ж, гостро відчувши небезпеку, яка йде з місць, більшовицький центр не відмовився від “коренізаторської” риторики? Тому, насамперед, що маховик реформи було вже запущено і відмовитися від неї — значило продемонструвати перед усім світом фарисейську суть декларацій про відхід від “єдинонеділимства”. Сталіну нічого не лишалося, як орієнтувати партію на маневрування “між рішучою боротьбою з націоналізмом у партії і такою ж рішучою боротьбою за залучення до радянської роботи всіх більш або менш лояльних елементів з місцевих людей, інтелігенції тощо”⁴. Маневрувати доводилося і йому самому, бо наприкінці того ж 1923 р. у відкриту фазу перейшла боротьба Сталіна з Троцьким. Останній у питаннях національного будівництва стояв на позиціях централізму, але допускав поступки націоналам з тактичних міркувань. Подарувати йому “національну карту” Сталін не міг. Блокуючись у боротьбі проти Троцького з Каменєвим і Зінов’євим, він робив усе для того, щоб залучити на свій бік місцеві еліти в республіках, а також актив Комінтерну. Тому знову і знову наголошував на праві націй на самостійне державне існування, на перевагах організації співробітництва народів у Радянському Союзі.

Ситуація різко змінилася, коли Каменєв і Зінов’єв очолили “нову опозицію”, почали поміж іншим гостро критикувати сталінський курс у національній політиці. Генсека особливо непокоїло, що їх негативістську позицію щодо коренізації значною мірою поділяв перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг і що між ним і опозицією налагоджувалися “тіньові” контакти. Це стало причиною усунення Квірінга з України і заміни його на цьому посту сталінським висуванцем Л. Кагановичем. Останній зробив блискучу кар’єру, вирішивши впродовж 1921–1924 рр. з інструктора ВЦРПС до секретаря ЦК РКП(б).

У написаних через багато років “Пам’ятних записках” Каганович пов’язував свою появу в Україні як з новими проявами опозиційності з боку Каменєва і Зінов’єва, так і з “загостренням боротьби націоналістичних ухилів і міс-

ницьких угруповань”⁵. На момент його появи (та й пізніше) активізація місцевої еліти під впливом українізаційних процесів всерйоз непокоїла центр і його ставленика.

Саме тому нейтральні за своїм об’єктивним змістом проблеми темпів і шляхів українізації опинилися в фокусі гострої політичної боротьби, тон якій задавав сам Сталін. Опозиція зробила своїм козирем “крайнощі у проведенні українізації” і “перегини націоналізму”, місцеві кадри в особі наркома освіти О. Шумського, навпаки, вважали темпи українізації недостатніми і пояснювали це засиллям “в партії російського комуніста, який з підозрілістю і неприязню, щоб не сказати більше, ставиться до комуніста-українця”⁶. Каганович, що пройшов під керівництвом Сталіна непогану школу політичного маневрування, поспішив пов’язати полеміку навколо українізації із теорією загострення класової боротьби в міру просування по шляху соціалізму. У такому трактуванні обстановки на Україні він дістав могутню підтримку з боку Сталіна, який кваліфікував намагання М. Хвильового подолати провінційність української культури і її рабську залежність від Москви як прояв боротьби “проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення — ленінізму”⁷.

Дискусію про завдання українізації було перетворено у засіб політичного цькування і розправ. У таємному циркулярі ДПУ УСРР “Про український сепаратизм” (вересень 1926 р.) висловлювалася тривога з приводу того, що “серед української громадськості починає спливати на поверхню ідея національної державності”⁸. Міфічна небезпека “зростаючого впливу української буржуазії” і реальний конфлікт Шумського і Кагановича щодо меж втручання Москви в українські справи були використані для усунення Шумського з поста наркома освіти і безпрецедентного нагнітання пристрастей навколо неіснуючого “націоналістичного ухилу” в КП(б)У. У виступі на лютнево-березневому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1927 р. Каганович відніс до носіїв ворожої ідеології С. Єфремова, а М. Грушевсь-

кого звинуватив у вичікувальній, “напівзміновіхівській” позиції, кваліфікував його також як ворога, але “не дуже небезпечного”⁹. Невдовзі Каганович уже впевнено говорив про “національну контрреволюцію” на Україні.

На кінець 1927 р. стало ясно, що “політика коренізації” увійшла в явну суперечність із централізаторською і уніфікаторською політикою Москви. Санкціонована згори реформа сколихнула громадську думку, сприяла оживленню національних почуттів, налагодженню наукових і культурних контактів із Західною Україною. Українізація сприймалася як певна компенсація за невдачі визвольних змагань 1917–1920 рр. і, отже, легітимізувала їх у суспільній свідомості. Компенсаторна функція українізації полягала у доведенні недаремності зусиль кількох поколінь борців за українську ідею, комунікативна полягала у піднесенні престижу української мови, у її впровадженні у сферу освіти, інформації, офіційне діловодство. Нові пріоритети національно-культурної політики сприяли піднесенню рівня самоусвідомлення української нації, активізували пошук шляхів національного самоствердження.

Такий розвиток подій давав підстави для очікування неминучого і негайного згортання національної реформи. Але новий наступ опозиції, в якій Троцький, Зінов’єв, Каменєв і Раковський об’єднали свої зусилля, змушував ЦК РКП(б) знов і знов вдаватися до коренізаторської риторики. Тим більше, що у червні 1927 р. Зінов’єв прямо звинуватив Сталіна у архібезпринципній політиці в національному питанні і колонізаторстві. Українізація, доводив він, “давно суперечить нашій національній політиці, б’є по нашій лінії щодо цього питання, помагає петлорівщині, а справжньому шовінізмові відсічі немає”¹⁰. Отже, Зінов’єв звинувачував ЦК ВКП(б) і в колонізаторстві, і в потуранні місцевому націоналізму.

Під тиском таких звинувачень Сталіну доводилося покладатися на дипломатичний хист Кагановича, який вміло вів подвійну гру: на словах проголошував всіляку підтрим-

ку українізації, а на ділі ширив кампанію цькування національної інтелігенції як нібито виразниці настроїв буржуазних елементів, спрямованих на ліквідацію СРСР. Подвійна гра Кагановича добре проглядається у заяві до Виконкому Комінтерну, направленій від імені червненого пленуму ЦК КП(б)У 1927 р. У заяві йшлося про безумовний зріст українського шовінізму, про вплив “глитайні” на сільську інтелігенцію, про формування під гегемонією української міської буржуазії ідеології буржуазної реставрації. Під виглядом викриття українського націоналістичного ухилу, який “об’єктивно допомагає ворожим силам”, ішло нічим не прикрите шельмування Шумського. Але водночас у цій же заяві цілком у дусі висловлювань останнього говорилося про шовіністів-великодержавників, які намагаються вбачати в утворенні СРСР фактичну ліквідацію радянських республік, про трактування української культури як “селянської”, про тенденційне роздмухування перекручень в ході проведення українізації і представлення їх як системи порушення прав нацменшостей¹¹.

Наводячи цей документ у своїй книзі “Українська мова в першій половині ХХ століття”, Ю. Шевельов розглядав його як свідчення далекоглядності Кагановича, підкреслюючи водночас, що йому “ніколи не закидали, скільки відомо, ні націоналізму, ні найдрібнішого відхилення від сталінської “генеральної лінії”¹². Проте Каганович ні на йоту не відходив від духу і букви фарисейської сталінської формули боротьби на два фронти — проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму, лише дедалі більше переносячи наголос на її другу частину. У цьому ж дусі діяв і його наступник на посаді генерального секретаря С. Косіор.

Навіть після того, як Сталіну вдалося відбити черговий наступ троцькістсько-зінов’євської опозиції, політичні ігри навколо політики коренізації тривали. У грудні 1932 р. партійна верхівка ВКП(б) рішуче припинила українізацію поза межами УСРР, охарактеризувавши її як “петлюрівсь-

ку”. Але вона не наважилася відкрито зробити те ж саме в Україні — хоч і зуміла довести до самогубства двох найактивніших ідеологів і практиків українізації — М. Хвильового і М. Скрипника. 1933 рік став рубежем, за яким місцева влада стала говорити про українізацію як таку, що “вирвалася з рук парторганізації та попала до рук чужих елементів”¹³. Але навіть після цього українізаційний курс офіційно не було дезавуйовано.

Пояснення цьому слід шукати, очевидно, у тому, що міфічні націоналістичні ухили були потрібні Сталіну для розправи з останнім з числа своїх серйозних противників — М. Бухаріним, який, за свідченням його англійського біографа С. Коена, був впродовж 20-х рр. найбільшим захисником неросійських національностей. Виступаючи на VIII з’їзді комсомолу у травні 1928 р., Бухарін гостро критикував “стару великодержавницьку пиху, чванливу ідеологію російського пана”, який бачить у проведенні українізації “вияв чогось такого, що підриває честь і славу “Росії”. Ці пани “досі в душі дивляться на Україну, як на “Малоросію”, яка повинна постачати вареники та “малоросійське сало” справжнім “руським”, — говорив він¹⁴. Затаврований невдовзі як представник “правого ухилу” і знятий з високих партійних і державних постів, Бухарін ще зберігав неабиякий моральний авторитет і трибуну “Известий”. Зробити останній крок у напрямі його знищення Сталіну заважав активний опір С. Орджонікідзе. Коен припускає також, що Бухаріна захищали С. Косіор, В. Чубар і П. Постішев¹⁵.

Конструюючи міф про Бухаріна як “зрадника Батьківщини” і “ворога народу”, Сталін відштовхувався від його необережних характеристик обломовщини як риси російського національного характеру¹⁶. Але для контрверсійних тлумачень месіанської цивілізаційної ролі російського народу, які використовувалися Сталіним для зведення рахунків з Бухаріним, генсеку була вкрай потрібна легенда про “правий ухил”, а це означало, що “правих” посилено

шукатимуть і в республіках. Прецедент уже був: ще у 1930 р. на Україні ярлик “правого” нависли на історика М. Яворського, і зразу ж почалася боротьба проти “яворщини як правої платформи на ідеологічному фронті”. На XI з’їзді КП(б)У (червень 1930 р.) Косіор говорив вже про правий ухил, підводячи під це поняття і великодержавний шовінізм, і український націоналізм. Надалі, за справедливим зауваженням В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького, “ідейна боротьба проти “правого ухилу” покотилася по звичних рейках боротьби проти націоналізму. Можна було з щирою душею звітувати перед “хазяїном” — боротьба не згаса!”¹⁷

Невдовзі боротьба проти “націоналістичних ухилів” в Україні була доведена до логічного кінця: у контрреволюційній діяльності було звинувачено майже всю партійну і радянську верхівку республіки. Терор набрав настільки всеохоплюючого розмаху, що законні органи влади фактично розпалися. На московських процесах фігурували зрадники і шпигуни, на українських — “націонал-фашисти”. Впродовж п’яти років (1933–1938) жертвами політичних репресій стали 360 тисяч громадян України¹⁸.

Найбільший парадокс полягав у тому, що, навішуючи ярлики “націонал-фашистів” на провідників українізаторського курсу, нові партійні функціонери за інерцією ще продовжували говорити про необхідність “дальшого проведення більшовицької українізації”. У резолюції XIII з’їзду КП(б)У (травень–червень 1937 р.) як на недолік вказувалося на “недостатню ще українізацію партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій”¹. На ділі ж у цей час проводилася активна політика деукраїнізації, яка супроводилася ліквідацією україномовних закладів освіти, органів преси, стандартизацією форм навчання.

Так режим диктаторської влади, що утвердився впродовж 20–30-х рр., спочатку перетворив політику коренізації у декларативне гасло, а потім оголосив справжню

війну всьому тому, що мало національне забарвлення. Утвердити своє єдиновладдя і розправитися з опозицією Сталіну вдалося не в останню чергу тому, що його ідейні противники в ЦК ВКП(б), за винятком Бухаріна, були ще більш ортодоксальними прихильниками ледь замаскованого великодержавництва, ніж він сам. Що ж до Бухаріна, Раковського, Скрипника та інших поборників національних прав, то не наважившись апелювати до народу, вони були об'єктивно приречені на поразку. Бюрократія, що завжди ставить відомчі інтереси вище за національні, сильна своєю здатністю до швидкого саморозмноження. В СРСР вона легко знаходила собі опору в зрусифікованих верствах суспільства, внаслідок чого українізація не здобула належної підтримки в масах. Неймовірно роздутий репресивний апарат підім'яв під себе і партію, і владу, і суспільство.

Трагічна поразка сил, які обстоювали свободу національного розвитку, наклала страшний відбиток на всю подальшу історію України. Обстановка сталінізму унеможлилювала будь-які спроби демократичних, прогресивно мислячих сил суспільства піднести рівень його духовності, забезпечити розвиток національної державності у формах, які відповідали б національним особливостям республіки. Атмосфера протистояння і конфронтації, в якій виростало кілька поколінь українців, утруднила процес обміну духовними цінностями, призвела до збіднення культурної скарбниці українського народу, до відчутного відставання у галузі українознавства. Не кажучи вже про пряму шкоду генофонду української нації, завдану масовими репресіями, украй негативними стали зрушення у суспільній свідомості, що виразилося у втраті інтересу до національних цінностей. Справжньою бідною для українського народу став створений тоталітарною системою повний розрив із українською діаспорою.

В кінцевому підсумку українізація залишила у суспільній свідомості дуже нерівний і суперечливий слід. "Аура замовчування", що існувала навколо неї в радянській

історичній літературі, поволі стирала з історичної пам'яті ті драматичні колізії, якими супроводилося проведення національної реформи у 1920–1930-х рр. А надто прямо-лінійне користування моделями сімдесятирічної давності для обґрунтування необхідності дерусифікації у сучасній Україні часто призводить до дискредитації не тільки цих модернізованих моделей, але й усього українізаційного курсу 20–30-х рр. Незаперечним лишається одне: справа утвердження незалежної України зустрілася б із значно більшими ускладненнями, якби в рамках українізації не було створено фундамент національного самоусвідомлення і самоствердження.

Примітки:

¹ Двенадцатый съезд РКП(б) 17–25 апреля 1923 года: Стеног. отчет. – М., 1968. – С. 573, 576.

² *Сталин И.В.* Сочинения. – Т. 5. – М., 1947. – С. 237; Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г.: Стеног. отчет. – М., 1923. – С. 212–232.

³ *Сталин И.В.* Сочинения. – Т. 5. – С. 310.

⁴ *Каганович Л.М.* Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М., 1996. – С. 373.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 1, спр. 253. – Арк. 93.

⁶ *Сталин И.В.* Сочинения. – Т. 8. – М., 1948. – С. 152.

⁷ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: факти, особи, документи. – К., 1997. – С. 259.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 258. – Арк. 12–12зв.

⁹ Національне питання на Україні та опозиція // *Більшовик України*. – 1927. – № 10. – С. 4.

¹⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т. II. – Вінніпег: Сучасність, 1983. – С. 218–225.

¹¹ *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Мюнхен, 1987. – С. 207.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4402, оп. 1, спр. 216. — Арк. 26.

¹³ VIII Всесоюзный съезд ВЛКСМ 5–16 мая 1928 г. Стеног. отчет. — М., 1928. — С. 13–30.

¹⁴ Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938. — М., 1988. — С. 437.

¹⁵ Докладно див.: Димерська Л. Сталінський антисемітизм у структурі ідеології російсько-імперського комуністичного месіанства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 3. — С. 79–99.

¹⁶ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 196.

¹⁷ Див.: Кульчицький С. Курс — українізація // Родина. — 1999. — № 8. — С. 110.

¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 874–875.

Кравченко П.М.

Динаміка соціально-політичних настроїв робітничого класу України в 1920-1930-х рр. (на прикладі новобудов)

За 20–30-ті рр. ХХ ст. в радянській Україні відбулися кардинальні зміни в усіх сферах економічного та суспільно-політичного життя. В результаті модернізаційних процесів поставало суспільство, засноване на якісно нових принципах. Проте його становлення супроводжувалося складними суспільно-політичними процесами, пов'язаними, зокрема, з початком прискореної індустріалізації. Особливе місце у дослідженні мало б займати зміна світогляду українського селянина, який, згідно волі вищого партійно-державного керівництва СРСР, став пролетарем. На жаль, ця проблема не стала предметом вивчення у сучасній вітчизняній історіографії.